

Cherchha, P. M. & Lushchai, V. I. & Telehuz, A. V. 2012. Kontseptsiia etnogenezu ukraint-siv : novitnii etnolohichniy pohliad na problemu. *Ukraina v etnokulturnomu vymiri stolit* : zb. nauk. prats. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. Vyp. 2. S. 14–27. [in Ukrainian]

Dodo, Y. & Ishida, H. 1987. Incidences of Nonmetric Cranial Variants in Several Popula-tion Samples from East Asia and North America. *JASN*. Vol. 95. № 2. P. 161–177.

Kozintsev, A. 1992. Homo. *Ethnic Epigenetics: New Approach. Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse*. Vol. 43/3. Stuttgart, Jena, New York: Gustav Fischer. P. 213–244.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung mit Besonde- rer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungs- reisende*. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie. Second Edition. Jena.

Segeda, S. 1994. Dental Data as a Source of Ethnogenetic Information based on Material from the Culture of the Chernyakhivsk. *Variability and Evolution*. Vol. 4. P. 29–34.

УДК 94 (477.8) «1914–1918»

DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176377

Я. П. Цецик

<https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

*Національний університет водного господарства
та природокористування*

А. Є. Залужна

<https://orcid.org/0000-0002-5012-7419>

*Національний університет водного господарства
та природокористування*

О. А. Буравський

<https://orcid.org/0000-0002-1847-4605>

*Житомирський державний педагогічний університет
імені І. Франка.*

Y. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering

A. Zaluzhna

National University of Water and Environmental Engineering

O. Buravsky

Zhytomyr Ivan Franko State University

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ У 1915–1916 РР.

Socio-Economic Processes in Volyn Region During 1915–1916

Проаналізовано соціально-економічну ситуацію на Волині, яка склалася в результаті наступу австро-угорських і німецьких військ під час Першої світової війни, охарактеризовано основні напрями та механізм евакуації,

яку проводили органи влади. З'ясовано роль земств у наданні допомоги біженцям. Охарактеризовано протидію органів влади, військового командування та місцевого самоврядування зростанню цін.

Ключові слова: евакуація, біженці, органи влади, війська, Волинь, земства, воєнні дії.

The paper analyzes socio-economic situation in Volyn province that resulted from the military offensive of the Austro-Hungarian and German troops during World War I. The study shows that local authorities and the Russian military command had been preparing ahead of time to move the state and educational institutions, as well as a number of enterprises, to the eastern provinces. The enterprises that could not be moved were to be dismantled. Using primary sources, the author for the first time explores the mechanism of evacuation in Volyn during the summer and autumn of 1915. The military faced a number of shortcomings that resulted in failure to move certain property. The author also explores evacuation of officials and their families at the state expense. The situation was significantly complicated by the refugees from Galicia, who were originally placed in camps in the front-line districts, and later near Rivne and Zhytomyr.

Zemstvos played an important role in supporting refugees, who were moving eastward on foot or by trains. Due to zemstvo's efforts and funding, refugees were provided with food and basic goods. At the same time, zemstvos played an important role in fighting infectious diseases that proliferated in the region during that period.

It was found that an increased flow of refugees boosted prices for basic goods and food products, despite the rigorous counter-effort from the military command and the administration. Local self-government tried to counteract these processes, however they did not always fully meet those goals.

Keywords: evacuation, refugees, authorities, troops, Volyn, zemstvos, military actions.

Постановка наукової проблеми та її значення: Важливість об'єктивного дослідження та аналізу механізму проведення евакуаційних заходів на Волині під час Першої світової війни полягає у визначенні провідних напрямів діяльності органів влади; дає змогу з'ясувати механізм надання допомоги біженцям земствами; визначити роль органів місцевого самоврядування у регулюванні цінової політики в умовах воєнного часу.

Аналіз останніх досліджень. Питання, пов'язані зі здійсненням евакуаційних заходів у Волинській губ. під час Першої світової війни, вивчені недостатньо. Лише окремі аспекти цієї проблеми розглянули В. І. Бортніков (Бортніков, В. І. 2015) та О. П. Реєнт (Реєнт, О. П. 2016). Значною інформативною

насиченістю в цьому контексті вирізняються праці О. Й. Дем'янюка (Дем'янюк, О. Й. 2013), який дослідив не лише ведення військових дій у регіоні, а й приділив значну увагу аналізу ситуації з біженцями, й не лише з західних повітів губернії, а й з Галичини (Дем'янюк, О. Й. 2016). Питання, пов'язані з евакуацією населення з Галичини та політикою російської влади під час відступу 1915 р., проаналізовано в роботі О. Мазура й І. Патера (Мазур, О., & Патер, І. 2007). Особливості евакуації українців з Холмщини та Підляшшя, котру проводила російська влада 1915 р., дослідили Ю. Макар, М. Горний, В. Макар і А. Салюк (Макар, Ю. & Горний, М. & Макар, В. & Салюк, А. 2011). Ситуацію з біженцями в Подільській губ., що межувала з Волинською, висвітлено в науковій статті С. В. Олійника (Олійник, С. В. 2016).

Наукова новизна полягає в тому, що на основі першоджерел проаналізовано механізм евакуації, яку проводила російська влада 1915 р., з західних повітів Волинської губ., з'ясовано складності, які виникали під час неї. Визначено роль земств у наданні допомоги біженцям із західних повітів Волині та Галичини, досліджено заходи російської армії з протидії зростанню цін на товари першої необхідності, її участь в евакуаційних процесах.

Джерельна база складається з документів, які дають змогу об'єктивно проаналізувати досліджувану проблему. Насамперед це стосується документів канцелярії волинського губернатора, губернського та повітових земств, органів місцевого самоврядування. Окремою групою джерел є матеріали періодики, яка видавалася в досліджуваній період на Волині й на сторінках якої детально висвітлювалися евакуаційні процеси, роль земств у наданні допомоги біженцям.

Методологія дослідження базується на поєднанні принципів історизму, науковості, об'єктивності з використанням спеціальних історичних методів при дослідженні теми. На основі міждисциплінарного підходу використано порівняльно-історичний метод, аналіз і синтез джерел, проблемно-хронологічний, репрезентативний і статистичний методи.

Мета статті — проаналізувати причини ускладнення соціально-економічної ситуації на Волині в досліджуваній період. З'ясувати особливості евакуації з західних повітів Волинської губ. під час наступу австро-угорських та німецьких військ. Визначити роль повітових і губернського земств у наданні допомоги біженцям.

Виклад основного матеріалу. Волинська губ. входила до складу Київського військового округу, який з серпня 1914 р. одержав статус прифронтового. На початку війни територія губернії відносилася до сфери військ Південно-Західного фронту, що простягнувся на 450 км — від Івангорода на півночі до Кам'янець-Подільського на півдні. До складу фронту входили 3-я, 4-та, 5-та, і 8-ма армії, а штаб фронту був розташований у м. Рівне. До армій Південно-Західного фронту на той час входило 70 піхотних і кавалерійських полків.

лерійських дивізій, загальною кількістю близько 700 тис. багнетів (Дем'янюк, О. Й. 2016, с. 72).

Безпосередньо на території Волинської губ. дислокувалися 3-я армія на чолі з генералом від інфантерії М. Рузьким і 5-та — під командуванням генерала від кавалерії П. Плеве. До складу 3-ї армії входили ІХ, Х, ХІ та ХХІ корпуси, 9-та, 10-та і 11-та кінні дивізії, загалом близько 215 тис. солдатів та офіцерів. Водночас 5-та армія складалася з V, XVII, XIX і XXV корпусів, 1-ї Донської, 7-ї та зведеної кінних дивізій (Дем'янюк, О. Й. 2016, с. 72).

Волинська губ. остаточно ввійшла до театру бойових дій 1915 р., натоість уже на початку війни її прикордонні повіти зазнали артилерійських обстрілів і провокаційних нападів. Брусилівський прорив став найуспішнішою операцією російської армії, а територія Західної Волині перетворилася на фронтову зону. Місцеве населення потерпало не лише від воєнних дій, а й від міграційної політики ворожих держав та економічного спустошення (Дем'янюк, О. Й. 2016, с. 71).

Після початку бойових дій соціально-економічна ситуація в регіоні почала погіршуватися, що було зумовлено зростанням потоку біженців з Галичини, зростанням цін на товари першої необхідності, недалекоглядною політикою російської влади та військових. Ще на початку війни органи влади та військове командування видали низку обов'язкових до виконання розпоряджень, які стосувалися цивільних мешканців.

У обов'язковій постанові командувача 3-ї армії генерала від інфантерії Рузького заборонялося вивозити з району дислокації армії всі продукти харчування, транспортні засоби, фураж і все, що могло бути потрібним для військ. Окремо заборонялося купувати продовольчі товари, щоб перепродати їх армії. Заборонялося підвищувати ціну на всі життєво необхідні товари, продавати спиртні напої в районі розташування військ чи тилових установ. Винні в порушенні розпорядження підлягали ув'язненню до 3 місяців чи штрафу до 3 тис. руб.¹ В іншій обов'язковій постанові Київського генерал-губернатора Ф. Трепова особи, які перебували на примусовому поселенні, за їх самовільне повернення в місця попереднього проживання підлягали штрафу до 3 тис. руб. або ув'язненню до 3 місяців². Аналогічна інформація міститься й у низці інших тогочасних документів військового командування, волинського губернатора та київського генерал-губернатора. 1914 р. в обов'язковій постанові командувача 3-ї армії генерал-лейтенанта Данилова зазначалося про заборону вивезення з Володимир-Волинського й Ковельського повітів «борошна, зерна й худоби»³.

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 28.

² Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 38.

³ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 90.

Отже, на початку війни органи влади та військові намагалися протидіяти спекуляції у прифронтових районах. Заборонялося вивозити з району дислокації військових частин продукти харчування, фураж, але в документах чітко не визначено перелік товарів, а лише вказано: все що могло знадобитися військам.

Улітку 1915 р. австро-угорські війська почали поступово завойовувати Волинь силами 1-ї армії з липня, 2-ї армії з серпня. У серпні — вересні 1915 р. російське командування, щоб не допустити оточення військ, прийняло рішення про загальний відступ по всьому фронту (Дем'янюк, О. Й. 2016, с. 74).

Улітку — восени 1915 р. з прифронтових повітів Волинської та Київської губ., що перебували під загрозою ворожої окупації, було евакуйовано частину промислового потенціалу, а також цінностей контор Державного банку і навіть освітніх закладів (Реєнт, О. П. 2016, с. 70). Евакуйовувалися також усі державні установи й їх чиновники з родинами. Загалом було евакуйовано шість повітів Волинської губ. (Дем'янюк, О. Й. 2016, с. 74).

У зв'язку з усвідомленням невідворотності повного залишення земель на Забужжі, Західній Волині та Поліссі командування Західного фронту зі згоди імперського уряду ухвалило рішення обов'язково виселити з них цивільне населення, насамперед православних українців. На початковому етапі на Холмщині та Підляшші губернська влада застосовувала заохочувальні методи. Згодним добровільно залишити прифронтові райони видавали безкоштовні квитки на переїзд залізницею та інші пільги. За дорученням губернатора Б. Кашкарова холмський поліцмейстер і його підлеглі формували групи на виїзд. Перед виїздом члени родини отримували посвідчення особи з зазначенням місця проживання в Росії. Велику агітаційну роботу проводили духовенство та чиновники всіх рівнів, які видавали вимушений переїзд за патріотичний обов'язок перед імперією. Коли такі аргументи недостатньо впливали на свідомість людей, влада почала застосовувати засоби примусу. Козачі загони «спаливали хати та господарські будівлі, достигле на полях та вже скритоване збіжжя». Вони змушували селян негайно покидати домівки та власними засобами рухатися в північно-східному напрямі попереду російської армії, що відступала (Макар, Ю. & Горний, М & Макар, В. & Салюк, А. 2011, с. 144). Виселених з Холмщини розселили в 37 губерніях, а також у Акмолинській, Забайкальській, Закаспійській, Уральській, Самаркандській областях Росії (Макар, Ю. & Горний, М & Макар, В. & Салюк, А. 2011, с. 152).

Аналіз документів, які проливають світло на підготовку до евакуації, свідчить, що органи влади відпрацьовували її заздалегідь. Наприкінці серпня 1914 р. було прийнято «Тимчасове положення про вивезення за рахунок казни через військові обставини, державного майна, урядових установ, службовців та їхніх родин». У ньому наголошувалося, що вивезення дер-

жавного майна та виїзд чиновників з місцевостей, яким загрожувала ворожа окупація, був можливий лише згідно з розпорядженнями військового командування. Окремо в документі йшлося, що «народні святині, предмети найбільш цінні в державному відношенні, і взагалі все, що може стати трофеєм ворога, підлягало обов'язковому вивезенню»¹.

Проводячи евакуацію, органи адміністративної влади намагалися координувати свою діяльність з військовими, однак це не завжди вдавалося. Намагаючись вивезти цінні церковні речі, волинський губернатор направив Володимир-Волинському повітовому справнику термінову телеграму, в якій зазначалося, що для допомоги у знятті церковних дзвонів з Москви мали приїхати «знані спеціалісти», які мали зв'язатися з настоятелями соборів. Але, враховуючи терміновість справи й неможливість чекати цих фахівців, пропонувалося зняти дзвони власними силами. За допомогою рекомендувалося звернутися до начальника гарнізону. У випадку, коли дзвони не вдалося б зняти цілими, «наказано відправити у Володимир механіків з особливими апаратами, які за допомогою ацетиленового газу зможуть розрізати великі дзвони й тоді їх стане можливим зняти»². В розпорядженні губернатора, направленому Володимир-Волинському й Ковельському повітовим предводителям дворянства, датованому 21 липня 1915 р., наказувалося, що «Головний начальник постачань Північно-Західного фронту доручив мені повідомити Вам», що в першу чергу реквізиції «підлягає худоба, коні, підводи, продовольчі запаси, якщо їх кількість перевищує місячну потребу населення», заводські вузькоколійки і верстати, якщо вони «піддаються вивезенню, заводські матеріали». Також усі мідні вироби, всі мідні деталі з машин, які неможливо вивезти, обов'язково мали бути «видалені». Під час відступу військ усі церковні дзвони мали бути зняті. При цьому на кожен дзвін обов'язково потрібно було «повісити ярлик», якій церкві чи костелу його потрібно повернути. Реквізиція чи знищення мали відбуватися за участю осіб, вказаних у статті 11 «Правил про місцевості, оголошені у воєнному стані». За конфіскованих коней, худобу й підводи потрібно було розраховуватися готівкою з обов'язковим отриманням розписки, за «все інше квитанціями»³. При знищенні посівів Головнокомандувач наказав видавати посвідчення про площу знищеного посіву й вид посіву, яке мали завіряти волосний староста і два понятих. Увесь урожай населення мало швидко зібрати, а те, що вони не встигли зібрати, підлягало знищенню. Власники ж мали отримати компенсацію, як за зібраний урожай, відповідно до оцінки комісії. У разі відступу всі продовольчі запаси, які неможливо вивезти, мали бути знищені, так само як і всі верстати, які міг використати ворог⁴.

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 224.

² Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 9.

³ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 46.

⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 47.

Під час евакуації в регіоні спостерігалася не виплата заробітної платні чиновникам. Так, у зв'язку з евакуацією скарбниці з Ковельського пов. було ухвалено надати їм кошти через Луцьку або Рівненську скарбниці. Однак відразу це питання не змогли врегулювати¹.

В одній з телеграм наголошувалося, що Володимир-Волинський повітовий предводитель дворянства отримав від командувача корпусом повідомлення, що у двадцятиверстовій смузі знищення посівів та «корисного ворогу майна» доручено цивільній адміністрації. Він резонно ставив запитання: як, не маючи для цього відповідних людських ресурсів, можливо це зробити².

Одночасно з цим зверталася увага, що в Ковельському і Володимир-Волинському пов. під час евакуації урядових установ працівники пошти, телеграфу, поліції, адміністративної влади та деякі інші категорії службовців мусили залишатися на місцях. Вони мали відходити разом з військовими частинами. Військове командування вимагало «забрати біженців із військового тилу й відправити їх у визначені для них райони»³.

Таким чином, при відступі російської армії з західних повітів Волинської губ. евакуюувалася не лише частина цивільного населення, насамперед чиновники, працівники земств і члени їх родин, а й частина підприємств, також знищувалися посіви, які селяни не встигли зібрати, за що вони отримували компенсацію.

Частина мешканців повітових міст, які евакуюувалися, віддавали на збереження тим міщанам, які залишалися, своє майно. Так, жителька м. Луцьк Куницька, дружина полковника, передала на зберігання на склад, який належав Ш. Ротингару, меблі й інші речі, запаковані в ящики. Однак австрійська та німецька військова влада, дізнавшись про це, конфіскувала їх без розписки, так само як і частину речей власника складу, про що повідомив його батько після звільнення міста⁴. Такі випадки були непоодинокі.

Під час евакуації низки установ нерідко виникала плутанина, органи влади, відповідальні за евакуацію установ, не завжди вчасно інформували їх керівництво, що ще більше ускладнювало ситуацію. Державним коштом евакуюувалися державні службовці та члени їх родин відповідно до Правил перевезення службовців та їхніх сімей. Окремі категорії мали право евакуюувати й прислугу, причому вона мала їхати у третьому класі за винятком нянь дітей до п'яти років. Маршрути евакуації державних установ було складено ще до війни. Справи, документи та інші предмети, які не підлягали вивезенню, але залишати їх ворогу «визнавалося незручним, знищувалися за розпорядженням начальника управління і під його відповідальність»⁵.

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 13.

² Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 144.

³ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 175.

⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1586. Арк. 3.

⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. 80. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 4–5.

Ситуація з потоком біженців та евакуацією державних установ, особливо земств, висвітлювалася в тогочасній пресі. Так, читачів інформували, що Луцький повітовий справник у ніч на 15 серпня 1915 р. отримав телеграму військового командування про евакуацію урядових структур. Евакуація відбувалася швидко. О 2 год. ночі городовий повідомив земську управу, що о 7 год. ранку майно почнуть завантажувати вагони. Однак вагонів надали лише два і то на другий день. Через це значну частину майна так і не вдалося евакуювати. Те саме стосувалося й особистого майна частини службовців. Натомість керівництво земства на автомобілях і конях виїхало до Рівного, а потім до Житомира. Далі працівник земства повідомив, що «вони будуть шукати своє майно у Києві». Було евакуйовано всі відділи земства. А вже 17 серпня 1915 р. у Луцьку з'явилися роз'їзди австрійських військ і місто було окуповано¹.

У вересні 1915 р. при начальнику губернії А. Н. Неверову відбулася нарада щодо евакуації з західних повітів. На ній розглянули питання про планомірне вивезення цінних вантажів із районів ведення бойових дій, встановлено порядок перевезення майна державних установ і службовців тощо. Було визначено, що в першу чергу майно вивозилося з Дубенського, Рівненського, Луцького, Острозького, Кременецького, Старокостянтинівського й Ізяславського пов. Вивезення вантажів потрібно було погоджувати з військовим командуванням. Тоді ж було накреслено шляхи, якими мала здійснюватися евакуація. Всі вимоги щодо евакуації приватних і державних вантажів направлялися до губернатора, який приймав рішення про першочерговість евакуації. Загалом саме на губернатора покладався обов'язок координувати евакуацію².

Часто керівники навчальних закладів, не маючи достатньої кількості коштів, під час евакуації витрачали власні. Директор Луцької чоловічої гімназії інформував попечителя Київського навчального округу, що в серпні 1915 р. при евакуації з Луцька ввіреної йому гімназії він та деякі викладачі взяли на себе витрати з доставки державного майна на залізничну станцію, його завантаження у вагони, а також доставку цього майна зі станції Білгород до приміщення місцевої гімназії. У зв'язку з цим він порушив клопотання про повернення йому та викладачам витрачених на евакуацію коштів³.

Під час евакуації низки установ виникали значні складнощі, пов'язані насамперед з тими негативними явищами, що відбувалися в державі. У доповіді про негаразди, які трапилися під час евакуації Луцької повітової земської управи, наголошувалося, що в ніч з 14 на 15 серпня 1915 р. голова

¹ Луцк в последние дни // Жизнь Вольни. 1915. 22 августа. № 229.

² Заседание особого совещания по вопросам связанных с эвакуацией // Жизнь Вольни. 1915. 22 сентября. № 260.

³ Держархів Волинської обл. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 3.

повітової управи отримав від місцевого поліцейського управління приватну інформацію про наступ ворога на місто і необхідність термінової евакуації. Зранку 15 серпня мали прислати військовий транспорт, щоб доставити майно управи на залізничну станцію й відправити його до м. Житомир. Зверталася увага на те, що до початку евакуації в місті працювали всі земські структури, а бараки були «переповнені» хворими на холеру й інші інфекційні захворювання. Коли майно доправили на станцію, на ній не було обіцяних від військового коменданта 20 вагонів, і лише в ніч на 16 серпня вдалося завантажити частину майна. До всього його відправили в іншому напрямку й лише в середині жовтня воно прибуло за призначенням. Пізніше прийняли рішення залишити управу в Житомирі, але більшість її службовців звільнили. Окрім того, не вдалося евакуювати значну частину майна, зокрема дезінфекційні засоби, дезінфекційні камери, близько 10 тис. інтендантських мішків, архів, меблі управи тощо. Не евакуювали майно Колківської лікарні, низки амбулаторій і фельдшерських пунктів, які захопили німецькі війська. Також там залишилися їх працівники¹. У складному становищі опинилися евакуйовані навчальні заклади З цього приводу попечитель Київського навчального округу в серпні 1915 р. видав розпорядження, в якому зазначалося, що «всі учні — біженці всіх середніх навчальних закладів, як урядових, так і приватних з областей, в яких відбуваються військові дії, приймалися навіть поверх комплекту у відповідні класи середніх навчальних закладів». Це стосувалося тих міст, куди були евакуйовані їх батьки. У випадку, якщо класи будуть переповнені, мали відкривати паралельні класи або проводити навчання у дві зміни².

Таким чином, у результаті літнього наступу австро-угорських і німецьких військ восени на Волині зросла кількість біженців. Окрім цього, органи влади евакуювали всі державні установи, органи місцевого самоврядування та середні навчальні заклади. Але не завжди це відбувалося відповідно до планів. Іноді вагони, в які мало вантажитися майно, приходили невчасно, або їх не вистачало, тому частина майна залишалася.

Ситуація в регіоні значно погіршилася навесні 1915 р., коли відчутною стала нестача коштів для фінансування потреб армії, покриття місцевих видатків. На початку літа 1915 р. Волинську губ. почали заповнювати біженці з Галичини, розміщення яких у прифронтовій зоні безсумнівно стало помилкою російського командування. У зв'язку з просуванням австро-угорських і німецьких військ на схід їх доводилося евакуювати далі в тил. Так, луцькому виконавцю з військових справ 4 вересня 1915 р. було надіслано телеграму, в якій зазначалося, що з Горохова до Луцька прямували 376 селянських родин з майном на підводах. Перед тим їх було висе-

¹ Отголоски эвакуации Луцка // Жизнь Волини. 1915. 21 декабря. № 349.

² Держархів Житомирської обл. Ф. 212. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 100.

лено з Городецького пов. згідно з циркулярним розпорядженням генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського. Їх спочатку розміщували в таборах у районі Володимир-Волинського, Дубна та Луцька, а пізніше — в таборах під Рівним та Житомиром. Характерну картину того часу передав біженець із Галичини: «До нас приїхав стражник, оглянув вози, коні і худобу та сказав, що у Рівному уряд скуповує худобу на м'ясо для армії і добре платить, а коні й вози можна продати в Житомирі» (Дем'янюк, О. Й. 2013, с. 42–43). Скупчення військових, біженців і примусово вивезених з Галичини різко загострило потребу в товарах першої необхідності та продуктах харчування в західних повітах Волині (Дем'янюк, О. Й. 2013, с. 42–43).

Близько 40 тис. біженців з Галичини осіли на території Волині, сподівачись швидко повернутись у рідний край. Основна маса біженців направлялася у надніпрянські губернії та центральні райони Росії. Загальну кількість біженців з Галичини встановити складно. Точний облік їх не вівся. Однак їх кількість не перевищувала 400 тис. осіб. (Мазур, О. & Патер, І. 2007, с. 47).

Російські війська залишили Львів 9 червня 1915 р., а 17 червня генерал О. Брусилів затвердив інструкцію про порядок виселення працездатних чоловіків і реквізиції в районі VIII армії. За інструкцією всі здорові чоловіки від 18 до 45 років відправлялися у Волинську губ. Населенню, що підлягало вивезенню, дозволялося забирати з собою худобу і коней. Реквізиції підлягали всі невивезені (без оплати, але з видачею квитанцій) коні, домашня худоба, хліб, фураж, фабричне сукно, сільськогосподарські машини, верстати, двигуни тощо. Все, що неможливо було вивезти, наказувалося знищити. Проведення реквізиції покладалося на сотні, що виконували функції польових жандармів, команди корпусних і дивізійних інтендантств. Поліція була зобов'язана їм у цьому сприяти (Мазур, О., Патер, І. 2007, с. 47).

Окрім органів влади важливу роль у розв'язанні питань, які виникали у зв'язку з евакуацією державних установ, зростанням потоку біженців відігравали земства, які на Волині розпочали діяльність після указу Миколи II від 14 березня 1911 р. (Бортніков, В. І. 2015, с. 245).

Таким чином, зростання кількості біженців було зумовлено як евакуацією державних установ, так і виселенням з Галичини населення. Недалекоглядність російського військового командування призвела до ускладнення соціально-економічної ситуації в губернії і, як наслідок, спровокувала підвищення цін на продукти і товари першої необхідності.

Для харчування й надання притулку біженцям земства організовували відповідні пункти. Так, на 10 серпня 1915 р. в такому житомирському пункті перебували 369 осіб, зокрема 149 дітей до 10 років¹.

¹ Движение беженцев на Житомирском питательном пункте // Жизнь Волини. 1915. 1 августа. № 218.

На початку осені 1915 р. потік біженців почав зростати. На 22 серпня 1915 р. в Житомирському пункті харчування біженців було зареєстровано 2359 осіб, зокрема 630 дітей до 10 років¹.

Губернське земство надавало значну допомогу біженцям. На початку серпня 1915 р., як тільки почався рух біженців у губернії, земство негайно здійснило комплекс заходів для покращення їх становища: було організовано низку пунктів, які функціонували в більшості повітів, зокрема й на селі. В його розпорядженні було дві польові кухні, на яких готували їжу для біженців у с. Лабуні. Земство сформувало, крім пунктів харчування, й санітарно-епідемічні загони². Метою діяльності останніх було запобігання поширенню інфекційних захворювань, які виникли під час евакуації великої кількості людей.

Про ситуацію з біженцями з західних повітів у газеті «Життя Волині» у вересні 1915 р. писалося, що «Як потік хвиля біженців наповнила східну Волинь і сусідні губернії». Також відзначалося, що «Йде цей бездомний, відірваний від землі, вогнища іноді й сім'ї, знервований, напівголодний переселенський натовп. Йде він, не маючи мети, а можливо, й надії на світле майбутнє». Аналізуючи роль губернського земства в наданні допомоги, біженцям газета писала, що завдяки його діяльності було відкрито й працювало 105 пунктів харчування і 50 лікарських. Окрім цього було влаштовано 20 пунктів для посадки біженців у потяги і відправлення їх до Курської й Катеринославської губ. Близько 300 тис. біженців щоденно харчувалися на земських пунктах. Також було відкрито майстерні для підковування коней і ремонтування возів³.

Окрім Волинської губ. значний потік біженців був і в Подільській губ. Відповідно до розпорядження командувача Південно-Західного фронту О. Іванова від 18 квітня 1915 р. питання опіки, піклування і утримання біженців покладалися на волинського та подільського губернаторів. Згідно з розпорядженнями органів влади було сформовано перелік населених пунктів, у яких мало зосереджуватися «населення, що виселяється», а саме: Кам'янець-Подільський, Проскурів, Ямпіль, Могилів-Подільський, Нова Ушиця. Працездатних чоловіків на нових місцях необхідно було залучати до роботи, а їх сім'ям видавали допомогу продуктами. Їм дозволялося виїжджати далі, вглиб держави, у пошуках роботи, але без збереження державної допомоги в разі вступу на посаду. За перших два тижні вони незалежно від віку отримували щоденно 10 коп. Загалом, за неповними даними, в Подільській губ. на шляху руху біженців функціонували 6 епідеміологічних загонів, 2 фельдшерських пункти, 2 пункти щеплень, 18 пунктів

¹ Движение беженцев на Житомирском питательном пункте // Жизнь Волини. 1915. 22 сентября. № 260.

² Земство и беженцы // Жизнь Волини. 1915. 27 сентября. № 265.

³ Беженцы // Жизнь Волини. 1915. 24 сентября. № 262.

харчування, 6 реєстраційних пунктів. 1916 р. для забезпечення мінімальних потреб біженців російська влада відкрила ще низку харчувальних пунктів на Поділлі (Вапнярка, Вінниця, Гайсин, Калинівка, Богополь, Жмеринка) (Олійник, С. В. 2016, с. 272–274).

З розгортанням військових дій і відступом російської армії різко зріс потік біженців-євреїв. Розселити в «смузі осілости» їх було нереально, тому було прийнято рішення дозволити їм селитися на період війни поза «смугою осілости», за винятком «обох столиць, Царського села й Ялти». Також було знято деякі обмеження щодо отримання освіти для них при «вступі у заклади освіти при переселенні»¹. Однак ці поступки були тимчасові, й після звільнення територій від австро-угорських та німецьких військ євреї мали повернутися на попереднє місце проживання.

Отже, ситуація з біженцями була надзвичайно складною, адже більшість селян, які покинули окуповані чи прифронтові населені пункти, потребували допомоги. Важливу роль у цьому відіграло земство, стараннями працівників якого біженці мали змогу харчуватися, створювалися пункти де можна було переночувати. Значно погіршували становище спалахи інфекційних захворювань, з якими вести ефективну боротьбу, враховуючи тогочасні реалії, було надзвичайно складно.

Ще однією причиною, яка ускладнювала соціально-економічну ситуацію в регіоні, було подорожчання товарів першої необхідності. З 1915 р. дорожчали продукти харчування. Незважаючи на те, що ціни на борошно залишалися на рівні попереднього року, навіть трохи впали, ціна на хлібобулочні вироби зросла².

Зростали ціни в багатьох повітах. Щоб запобігти необгрунтованому підвищенню цін та товари першої необхідності, волинський губернатор у лютому 1915 р. розіслав органам міського самоврядування циркуляр, у якому зазначалося, що одним із головних завдань влади було не допустити здорожчання товарів першої необхідності, і закликав посилити боротьбу зі спекуляцією торговців, які наживались у важкий час. У документі наголошувалося, що торговці, намагаючись отримати надприбутки, боялися продавати товар за завищеними цінами: «взагалі не випускають наявних у них запасів зерна, борошна, круп тощо на місцеві ринки, а вивозять їх в інші місця, де ціни на них стоять вищі, насамкінець просто затримують ці запаси в себе до більш сприятливого для них часу, коли ціни на них підвищаться»³. Органам місцевого самоврядування пропонували організувати закупівлю продуктів за оптовими цінами у селян та виробників і продавати населенню відповідно до ціни, яку встановить міська дума⁴. Для протидії зростанню цін Житомир-

¹ Право жителяства беженцев-евреев // Жизнь Волини. 1915. 21 августа. № 228.

² Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 110.

³ Держархів Рівненської обл. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 84.

⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 84–85.

ський повітовий продовольчий комітет на засіданні 2 жовтня 1915 р. встановив максимальні ціни на продукти харчування і товари першої необхідності. При цьому перелічені в надрукованому оголошенні товари не могли реалізовуватися дорожче від указаних цін. А фабрики, млини, заводи та склади на товари, що відпускалися оптом, мали робити знижку — 5%¹. 30 вересня 1915 р. на засіданні Житомирської міської думи також розглядали ціни на продукти й паливо. Було встановлено їх максимальну вартість². Але вже через місяць 27 жовтня 1915 р., Торговельна комісія Житомирської думи зважилася на те, що у зв'язку з відсутністю «підвозу і нестійкості ринку, що впливає з цього, і ціни на якому майже щодня підвищуються, що у свою чергу викликає клопотання торговців про їх підняття», прийняли рішення «встановити максимальну таксу на м'ясо, хліб і булки», а «максимальні ціни на всі інші предмети споживання тимчасово, у вигляді експерименту, зняти, надавши торговцям вільну конкуренцію»³.

У той період економіка регіону зазнала величезних збитків. З цього приводу в одному з документів Волинського Губернського земства констатувалося, що воєнні дії завдали великих збитків населенню. Тому для встановлення реальної ситуації потрібно було провести статистичну оцінку стану господарства регіону, що й планувало зробити губернське земство⁴.

Таким чином, незважаючи на комплекс заходів, які здійснювали органи місцевого самоврядування, на розпорядження військового командування ціни на товари першої необхідності й продукти харчування зростали.

У тогочасній пресі часто публікували статті про злочини німецьких військ. В одній із них, зокрема, ішлося, що с. Озерці Луцького повіту захопили німецькі війська. Під час першого наступу австро-угорських військ його мешканці евакуювалися до Сарн, а після звільнення села повернулися назад. Під час повторного наступу частина «втекла, значна ж частина жителів села була захоплена в полон». Німецькі військові заборонили селянам покидати село під загрозою страти. Німецький офіцер у супроводі солдатів переписав мешканців, при цьому направляючи молодих хлопців і дівчат у вільний будинок священика, де їх тримали «без їжі й води два дні». Далі писалося, що німецькі солдати грабували мирних жителів, розграбували церкву й перетворили її на стайню. Частина селян спробувала втекти, однак німецькі солдати по них стріляли й під час втечі загинуло восьмеро селян, а багатьох поранили⁵.

Намагаючись посилити ненависть до ворожих військ, російська влада окрім розповідей про «страхіття», які відбувалися на окупованих терито-

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 293.

² Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 433–434.

³ Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 435.

⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 11.

⁵ Зверства германцев на Волини // Жизнь Волини. 1915. 22 сентября. № 260.

ріях, також інформувала про те, що німецькі війська скоювали наругу над церковними святинями. Читачів інформували про те, що австрійські війська на початку війни не заходили на територію Почаївської лаври, а після захоплення святині «германцями і мадярами» вони «показали своє небажання поважати чужі святині. Монастирські приміщення спалено, в чернечих келіях спеціально влаштувалися п'яні оргії, і все піддано руїні». Усе, що можна було «цінного звідти взяти, взято, включаючи й обшивку, яку вони “помилково” прийняли за золоту». Наприкінці констатовалося, що Почаїв розгромлений і зганыблений, але «камінь, кинутий вгору, всією своєю вагою впаде на голови самих же германців»¹.

Отже, тогочасна преса інформувала населення про ті руйнування, які здійснювала німецька армія на окупованих територіях. Особливу увагу звертали на руйнування культових споруд, що мало викликати в населення ще більшу ненависть до ворожої армії. Заради правди варто відзначити, що повіті, які окупували австро-угорські й німецькі війська, справді зазнали величезних збитків.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, під час Першої світової війни Волинь зазнала значних збитків. Евакуація державних установ, органів місцевого самоврядування відбувалася зі значними труднощами, а частина майна під час відступу російських військ знищувалася. Ще гіршою була ситуація з біженцями. У східних повітах губернії зосередилися втікачі не лише з західних повітів, а й з Галичини. Це суттєво ускладнювало соціально-економічну ситуацію в регіоні, зумовлювало зростання цін на продукти харчування й товари першої необхідності. Важливу роль у наданні допомоги біженцям відіграло земство, яке, не маючи достатнього досвіду роботи, зробило все можливе, щоб допомогти селянам-біженцям, про долю яких органи імперської влади не турбувалися. Збитки, завдані Волинській губ. під час Першої світової війни, так і не було оцінено в повному обсязі.

Бортніков, В. І. 2015. *Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII — початок XX ст.)*. Луцьк : Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки.

Дем'янюк, О. Й. 2013. Розгортання бойових дій на території Волинської губернії у 1915 р. *Військово-науковий вісник*. Вип. 20. С. 40–51.

Дем'янюк, О. Й. 2016. Волинська губернія під час Першої світової війни: вивчаючи історію рідного краю. *Педагогічний пошук*. № 2. С. 71–76.

Мазур, О. & Патер, І. 2007. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.). «Держава та армія». *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. № 584. С. 44–52.

Макар, Ю. & Горний, М. & Макар, В. & Салюк, А. 2011. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)*. Дослідження. *Спогади. Документи*. Т. 1. Дослідження. Чернівці: Букрек.

¹ Бобров Д. // Жизнь Вольни. 1915. 27 сентября. № 265.

Олійник, С. В. 2016. Галицькі біженці на Поділлі періоду Першої світової війни (1914–1916 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т. 23. С. 270–277.

Реєнт, О. П. 2016. Перша світова війна та її наслідки для України. *Проблеми всесвітньої історії*. № 1. С. 64–78.

Bortnikov, V. I. 2015. *Orhany derzhavnoi vldy ta mistsevoho samovriaduvannia na Volyni (kinets XVIII — pochatok XX st.)* [*Bodies of State Power and Local Self-Governing Bodies in Volyn (Late 18th — Early 20th Cent.)*]. Lutsk : Skhidnoevropeiskiy natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky. [in Ukrainian]

Demianiuk, O. Y. 2013. Rozhhortannia boiovykh dii na terytorii Volynskoi hubernii u 1915 r. [Fighting Actions Developing at the Territory of Volyn's Region in 1915]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. Vyp 20. S. 40–51. [in Ukrainian]

Demianiuk, O. Y. 2016. Volynska huberniia pid chas Pershoi svitovoi viiny: vuvchaiuchy istoriiu ridnoho kraiu [Volyn Region During the First World War: Learning the History of the Native Land.]. *Pedahohichnyi poshuk*. № 2. S. 71–76. [in Ukrainian]

Mazur, O. & Pater, I. 2007. Halytska «Ruina»: sotsialno-ekonomichne stanovyshche Skhidnoi Halychyny (1914–1915 rr.) [«Ruin» of Halychyna: Social and Economical Situation in Eastern Halychyna (1914–1915)]. «Derzhava ta armii». *Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*. № 584. S. 44–52. [in Ukrainian]

Makar, Yu. & Hornyi, M. & Makar, V. & Saliuk, A. *Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmско-pidliashkykh ukraintsv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty* [From Deportation to Deportation. Social and Political Life of Ukrainians in Kholm and Pidliashshia Regions (1915–1947). Studies. Memoirs. Documents]. Т. 1. Doslidzhennia. Chernivtsi: Bukrek, 2011. 880 s. [in Ukrainian]

Oliinyk, S. V. 2016. Halytski bizhentsi na Podilli periodu Pershoi svitovoi viiny (1914–1916 rr.) [Refugees from Galychyna on Podillia during the First World War (1914–1916)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. Т. 23. С. 270–277. [in Ukrainian]

Reient, O. P. 2016. Persha svitova viina ta yii naslidky dlia Ukrainy [The World War First and its Consequences for Ukraine]. *Problemy vsesvitnoi istorii*. № 1. S. 64–78. [in Ukrainian]

УДК 94(477+470)«1917/1927»:316.423.3

DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176380

Ф. Л. Левітас

Київський університет імені Бориса Грінченка

О. О. Салата

<https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

Київський університет імені Бориса Грінченка

Ю. А. Ладний

<https://orcid.org/0000-0002-3225-1942>

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

F. Levitas

Borys Grinchenko Kyiv University